

А. В. Кожушко

ДАНИ АРАБОМОВНИХ АВТОРІВ XIII–XV ст. ПРО БАТЬКІВЩИНУ МОНГОЛО-ТАТАР

Історія взаємин між мусульманським світом Ірану і Середньої Азії та кочовими цивілізаціями Великого Степу є невід’ємною складовою історії середньовічного Сходу. Якщо XI–XII ст. в історії цих регіонів були позначені впливом тюркомовних етнічних спільностей, то початок XIII ст. був ознаменований появою в ісламському світі монгольських завойовників. Їхня перша поява в межах тодішнього чжурчженьського Східного Китаю, а також Середньої Азії та Ірану, які ще на початку XIII ст. входили до складу держави Хорезмшахів, викликала неабияку цікавість із боку вчених, мандрівників та дипломатів того часу. Серед різноманітних джерел, які містять повідомлення про монголів, особливий інтерес становлять твори арабських істориків та енциклопедистів XIII–XV ст.

У європейській історіографії з моменту видання чотирьохтомної “Історії монголів” шведського орієнталіста К. д’Оссона [Ohsson 1834–1835], а в російській – після публікації монументального дослідження В. В. Бартольда [Бартольд 1898–1900] склалися певні традиції стосовно залучення джерельних даних з історії монголів. Так, дослідники початку – середини XX століття, розглядаючи історію монголо-татар до їхнього об’єднання під владою Чингізхана, в основному, спиралися на інформацію, яка міститься в “Збірнику літописів” Рашид ад-Діна та монголо-китайських джерелах. Разом із тим, дані з творів арабських авторів (передусім, Ібн ал-Асіра та ан-Насаві) вони використовували, головню, задля описання зовнішніх завоювань Чингізхана.

Суттєвий крок у процесі вивчення та введення до наукового обігу нової інформації з творів арабомовних джерел був зроблений у 70–80-х роках азербайджанським арабістом З. М. Буніятовим. У цей час ним був виданий повний коментований переклад твору ан-Насаві [ан-Насаві 1973] та монографія, присвячена історії держави Хорезмшахів [Буніятов 1986].

Цінність вказаних робіт З. М. Буніятова полягає в тому, що він першим (принаймні в тогочасній радянській історіографії) у

процесі дослідження історії взаємовідносин між державою Хорезмшахів та монголами спромігся залучити, окрім даних Ібн ал-Асіра та ан-Насаві, інформацію з творів більш пізніх авторів (зокрема, кінця XIII, XIV та XV ст.). Однак метою З. М. Буніятова було висвітлення історії держави Хорезмшахів (переклад твору ан-Насаві, який він зробив, також присвячений останньому хорезмшаху Джалал ад-Діну), тому історія монголів, а також інформація про них посідають у його працях вторинне місце.

Останнім часом було написано багато спеціальних досліджень, присвячених історії монголів XII–XIV ст. та Чингізхану [Данияров 2001; История татар 2002–2009; Хамидуллин 2002; Юрченко 2002; Султанов 2003; Чингис-хан 2003; Базаров, Крадин, Скрынникова 2004; Кычанов 2004; Султанов 2004; Басхаев 2005; Крадин, Скрынникова, 2006; Доманин 2010], зроблені частково або повністю переклади з творів арабських авторів, або перевидані вже наявні [Материалы 2002; Золотая Орда 2003; История 2003; Хамидуллин 2004; Ибн ал-Асир 2005; История Казахстана 2005–2006]. Проте поява цих робіт не дає змоги з'ясувати той факт, як саме уявляли собі арабські автори XIII–XV ст. батьківщину монголо-татарських племен, і наскільки об'єктивними та правдоподібними були ці уявлення.

Для вирішення поставленої мети ми користувалися даними зі східних видань творів арабомовних авторів, щоб мати змогу перевірити, уточнити та деталізувати відомості з наявних часткових і повних перекладів арабських творів (Ібн ал-Асір, ан-Насаві) та вилучити нові дані з неперекладених раніше творів арабомовних авторів (істориків та енциклопедистів XIII–XV ст.).

Цікавість до монголів із боку арабських учених з'явилася у зв'язку з війною Чингізхана проти хорезмшаха 'Ала' ад-Діна Мухаммада в 1219–1224 рр. Серед перших таких учених-очевидців, які описали ці події, були арабські історики Ібн ал-Асір, Мухаммад ан-Насаві та географ-енциклопедист Йакут. Саме у їхніх творах ми вперше знаходимо дані про батьківщину монголо-татарських племен.

Так, Ібн ал-Асір у своєму великому літописі під назвою “Повний [звід] з історії” писав, що в 616/1220–1221 рр. у “країнах ісламу (*bilad al-islam*) з'явилися татари (*al-tatar*). [...] Місцями їхнього проживання є гори Тамгаджу (*djibal Tamghadj*), [які зна-

ходяться] біля [країни] ас-Сін (*al-Sin*). Між їхньою [країною] та країнами ісламу відстань, [яка] перевищує 6 місяців [шляху]" [Ibn al-Athir 2003, 399]. Сучасник Ібн ал-Асіра, історик ан-Насаві писав, що "[...] монголи] є мешканцями пустель. Місцевості їхнього проживання іменуються Аргун (*Arghun*)" [al-Nasawi 1963, 39].

З моменту розпаду єдиної Монгольської імперії та виникнення окремих монгольських держав – улусів – цікавість до монголів та їхніх завоювань із боку арабських авторів не зникає. Однак із цього часу інформація відносно історії монголів епохи Чингізхана у творах арабомовних авторів вже не відзначається оригінальністю, а має, переважно, компілятивний характер. Ця ж сама ситуація, як ми помітили, простежується стосовно інформації про первісну історію та батьківщину монголо-татарських племен.

Арабські історики та енциклопедисти, які писали наприкінці XIII–XV ст. й цікавилися питаннями походження та батьківщини монголо-татар, повністю спиралися на дані своїх попередників – твори Ібн ал-Асіра та ан-Насаві. Причому за основу своїх повідомлень відносно означеного питання пізні арабські автори брали дані з твору або Ібн ал-Асіра, або ж ан-Насаві. Так, одні автори, наприклад, аз-Захабі, ан-Нувайрі, Ібн Касір, Ібн Халдун та ал-Макрізі, повторюють Ібн ал-Асіра [al-Dhahabi 1998, 39; al-Nuwayri 2003, 156; Ibn Kathir 1998, 79; Ibn Khaldun 2000, 576; al-Makrizi 1997, 322]. Певним винятком із цього переліку є перероблене на основі запозичення даних із літопису Ібн ал-Асіра повідомлення ан-Нувайрі, який пише, що "у великій кількості татари вийшли зі своїх країн, які межують з ас-Сіном, та рушили у країни Туркестану" [al-Nuwayri 2003, 156]. Інші автори, як вищезгаданий аз-Захабі, арабський географ й історик кінця XIII – початку XIV ст. Абу-л-Фіда' та арабський автор XV – початку XVI ст. ас-Суйуті, цілком спираються на дані ан-Насаві [al-Dhahabi, 2868; Abu-l-Fida', 123; al-Suyuti 2003, 192].

Тепер слід зробити деякі пояснення стосовно наведеної інформації з творів арабських авторів про батьківщину монголо-татарських племен та встановити ступінь достовірності тієї інформації, яку вони повідомляють.

Що стосується розповіді Ібн ал-Асіра й тих істориків, котрі покликалися на його твір, то монголи (хоча сам Ібн ал-Асір та інші автори, які писали про них на початку XIII ст., для позна-

чення монголів не використовували термін “монголи”, замість нього писали “татари”) прийшли у “країни ісламу” з гір Тамгаджу, котрі знаходилися біля ас-Сіну (тобто Китаю). Важливо зазначити, що одна з найбільш ранніх згадок про “Тамгадж” міститься в “Історії” грецького історика Сімокатти Феофілакта (VII ст.). Він писав: “Тавгаст – відоме місто, від тих, кого називають тюрками, він знаходиться на відстані 1500 миль і сам розташований по сусідству з Індією” [Феофілакт Сімокатта 1957, 160]. Можливо, що одним із найбільш ранніх арабомовних джерел, яке містить дані про “гори Тамгадж”, є ал-Мас‘уді (кінець IX – середина X ст.). У своєму творі під назвою “Золоті копалини та розсипи самоцвітів” він, здійснюючи описання Китаю та його сусідніх територій, згадує про “гори Тамгма” (*Tamghma djibal*) [Maçoudi 1861, 306].

Назва “Тамгадж” також фігурує у творі тюркського філолога XI–XII ст. Махмуда Кашгарі, перекладеного арабською мовою. Він писав, що Тамгадж (арабське слово – “Тафгадж”, перекладач твору Махмуда Кашгарі читає як “Тавгадж” [Махмуд ал-Кашгарі 2005, 424]) називається Масін і розташований на відстані чотирьох місяців шляху від ас-Сіну (Китаю) [Там само]. Далі автор пише, що “спочатку Сін [складався] з трьох [частин]: верхньої, на сході, – тавгаж, середньої – хітай та нижньої – бархан – це в Кашгарі. Але зараз тавгаж відомий як Масін, а хітай – як Сін” [Там само]. У творі арабського енциклопедиста ан-Нувайрі Масін зустрічається у формі “Маджин” (*Madjin*) [al-Nuwayri 2003, 207]. Про Масін також згадують вірменські історики Вардан, Стефан Орбеліан, Себастаци [Всеобщая история 1861, 173; Патканов 1873, 31; Галстян 1962, 23] та перський історик Рашид ад-Дін [Рашид ад-Дін 1952, 164]. Вірменський історик Кіракос Гандзакеци у своїй “Історії Вірменії” стверджував, що країна монголів – Каракорум, розташований поблизу Гатія (тобто Китаю) [Кіракос Гандзакеци 1976, 152].

Про Тамгадж писали арабські географи XIII ст. Географ-енциклопедист Йакут ал-Хамаві згадує в своєму “Словнику країн” у статті під назвою “Табарак”, що Тамгадж нібито розташовувався “[...] у бік до Фарсу хорезмійського та його твердині (*hisn*)” [Yakut 1988, 16]. Наведена Йакутом локалізація Тамгаджа є невірною, оскільки Рашид ад-Дін вказував, що Табарак – це цитадель, яка

знаходиться у північній частині іранського міста Рей [Рашид ад-Дин 1952, 100 (прим. 4)], тому ніякого стосунку до монголів не має. Як видно з позначень самого Йакута, викладені ним у статті події датуються 588 (1192) роком [Yakut 1988, 16], тобто за 27 років до першої появи монголів на землях мусульман. Закарійя' ал-Казвіні писав про Тамгадж як “відоме та велике місто тюрків (*madinat al-turk*)” [Zakarija' al-Kazwini 1960, 411]. Зрозуміло, що ал-Казвіні, який писав пізніше за Йакута (середина – кінець XIII ст.), чомусь висвітлив ситуацію не монгольського, а тюркського домінування над Степом та Північним Китаєм, яке було ще в часи раннього середньовіччя. Серед арабських географів XIII ст. найоб'єктивніша інформація про Тамгадж міститься у “Географії” Ібн Са'іда. Він писав, що Тамгадж – це “відоме місто” (*al-mashhur min madinat*), яке розташовано в “межах на сході [біля] країн татар” (*bilad al-tatar*) [Ibn Sa'id, 48].

Арабські історики та енциклопедисти XIII–XIV ст. згадували в своїх творах про Тамгадж як про місто. Так, ан-Насаві писав, що “зазвичай вони (хани) знаходилися у Тамгаджі, а він [розташований] у середині ас-Сіну” [al-Nasawi 1963, 39]. Майже те ж саме повідомляють енциклопедисти ал-'Умарі та ал-Калкашанді [al-'Umarī 2011, 146; al-Kalkashandi 1922, 307, 483]. Ан-Нувайрі [al-Nuwayri 2003, 166], а слідом за ним Ібн Халдун [Ibn Khaldun 2000, 576] писали, що Чингізхан заволодів (*malak*) ас-Сіном та захопив місто Тамгадж (Тавгадж). У творі персидського історика ал-Джусджані, сучасника Ібн ал-Асіра та ан-Насаві, йдеться про Тамгадж як про державу (*mamlakat*) [al-Jawzjani 1863 335].

Отже термін “Тамгадж” (або Тафгадж, Тавгадж) має чотири значення: перше – гори Тамгадж, друге – область на сході Китаю, третє – місто в Китаї, четверте – держава.

Що стосується кожного з вищенаведених значень цього терміна, то, спираючись на джерелознавчі студії відомого французького синологу Пауля Пелльо та радянського тюрколога С. Є. Малова, ще до часів етногенезу монголів під “Тамгаджем” (кит. Т'о-ра, тюрк. Табуаґ) розуміли весь Північний Китай, де протягом IV–VI ст. існувала табгачська імперія Північна Вей [Pelliot 1912, 732; Малов 1959, 102]. Пізніше – на початку XIII ст., коли Чингізхан розпочав війну проти чжурчженів, які до цього володіли Північним Китаєм, він ввійшов до складу Монгольської імперії. Тому

під терміном “Тамгадж” у цьому значенні слід вважати область Китаю (або весь Північний Китай), а після монгольського завоювання – складову частину Монгольської держави [Петрушевский 1970, 105]. Стосовно того, що арабські автори писали про Тамгадж як місто (або ханське місто), то, найімовірніше, мова йде про Пекін, який служив тоді резиденцією спочатку чжурчженьським правителям, а згодом і монгольським ханам.

Складнішим є вирішення питання про “гори Тамгадж”, які Ібн ал-Асір, а слідом за ним деякі арабські історики кінця XIII–XV ст. вважали батьківщиною монголо-татарських племен. Локалізувати цей оронім неможливо, тому можемо лише здогадуватися, що під ним розуміли та про що писали арабські автори. Зрозуміло одне, що ці так звані “гори Тамгаджу” знаходилися біля Китаю.

Не менш проблематичною є розповідь ан-Насаві та більш пізніх арабських авторів, що батьківщиною монголо-татарських племен є “місцевості Аргун”. У свій час, працюючи над перекладом твору ан-Насаві, З. М. Буніятов не міг не звернути увагу на цю, а також багато інших незрозумілих назв та термінів, які містяться у творі арабського історика, тому його переклад супроводжений власними коментарями. З. М. Буніятов, складаючи коментар до “місцевості Аргун” ан-Насаві, ототожнив її з назвою річки Аргунь, яка бере свій початок з озера Далайнор [ан-Насаві 1996, 293]. Проте додамо до цього, що річка Аргунь протікає у межах сучасної Російської Федерації та Китаю і є однією з багатьох приток великої річки Амур. Озеро Далайнор, з яким зливається річка Аргунь, розташоване на північному сході сучасного Китаю [Аргунь 1970, 182]. Отже, за уявленнями ан-Насаві та авторів, котрі його повторили, батьківщиною монголо-татар слід вважати або території, які знаходилися біля Китаю, або ж території самого північно-східного Китаю (за умови становлення сучасних кордонів держав).

Таким чином, інформація про батьківщину монголо-татарських племен, що міститься у творах арабських авторів, є стислою, досить розмитою, але більш-менш достовірною. Батьківщиною монголо-татарських племен арабомовні автори уявляли території, які розташовувалися на сході від Середньої Азії та на півночі від Китаю (межі сучасного Китаю, Росії та Монголії).

Надалі планується залучення інформації з творів арабомовних авторів XIII–XV ст. стосовно історії монголів епохи Чингізхана.

ЛІТЕРАТУРА

Аргунь // **Большая советская энциклопедия**. Т. 2. Москва, 1970.

Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия: В 2-х ч. Санкт-Петербург, 1898–1900.

Базаров Б. В., Крадин Н. Н., Скрынникова Т. Д. Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ, 2004.

Басхаев А. Н. Монголы XIII века (Время великих побед). Элиста, 2005.

Бунятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097–1231). Москва, 1986.

Всеобщая история Вардана Великого. Москва, 1861.

Галстян А. Г. Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII–XIV вв. Москва, 1962.

Данияров К. Д. История Чингисхана. Алматы, 2001.

Доманин А. Монгольская империя Чингизидов: Чингисхан и его преемники. Москва, 2010.

Золотая Орда в источниках (Материалы для истории Золотой Орды и Улуса Джучи). Т. 1. Москва, 2003.

Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих (“Полный свод истории”). Избранные отрывки. Ташкент – Цюрих, 2005.

История Золотой Орды: Сб. материалов. Москва, 2003.

История Казахстана в арабских источниках. Т. 1, 3. Алматы, 2005–2006.

Патканов К. П. История монголов по армянским источникам. Вып. I. Санкт-Петербург, 1873.

История татар с древнейших времен. Т. 1–3. Казань, 2002–2009.

Киракос Гандзакецци. История Армении. Москва, 1976.

Крадин Н. Н., Скрынникова Т. Д. Империя Чингис-хана. Москва, 2006.

Кычанов Е. И. Властители Азии. Москва, 2004.

Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва – Ленинград, 1959.

Материалы по истории киргизов и Киргизии. Второе издание. Бишкек, 2002.

Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк. Алматы, 2005.

Петрушевский И. П. Поход монгольских войск в Среднюю Азию и Иран в 1219–1224 гг. и его последствия // **Татаро-монголы в Азии и Европе.** Москва, 1970.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. 1: Кн. 2. Москва – Ленинград, 1952.

Султанов Т. И. **Чингис-хан и его потомки.** Москва, 2003.

Султанов Т. И. **Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть.** Москва, 2004.

Феофилакт Симокатта. **История.** Москва, 1957.

Хамидуллин Б. Л. **Из глубин столетий.** Казань, 2004.

Хамидуллин Б. Л. **Чингиз-хан.** Казань, 2002.

Чингис-хан: жизнь и деяния. Алматы, 2003.

Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насаби. **Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны.** Баку, 1973.

Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насаби. **Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны).** Москва, 1996.

Юрченко А. Г. **Империя и космос. Реальная и фантастическая история походов Чингисхана по материалам францисканской миссии 1245 г.** Санкт-Петербург, 2002.

Al-Bidayat wa al-nihayat al-Hafiz 'Imad ... b. Kathir. Dj. 17 [б. в.], 1998.

Al-Djugrafiya ta'lif Ibn Sa'id [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.alwaraq.net/Core/waraq/coverpage?bookid=311>

Al-Kamil fi al-ta'rikh ... bi-bn al-Athir al-Djazari. Dj. 10. Bayrut, 2003.

Athar al-bilad wa akhbar al-'ibad tasnif il-imam al-'alim Zakarija' ... al-Kazwini. Bayrut, 1960.

Ta'rikh Ibn Khaldun ... Dj. 5. Bayrut, 2000.

Kitab al-mukhtasar fi akhbar al-bashar ta'lif ... Abu-l-Fida'. Dj. 3. Cairo, [б. п.].

Kitab al-suluk li-m'arifat duwal al-muluk ta'lif Taqi ad-Din ... al-Makrizi. Dj. 1. Bayrut, 1997.

Maçoudi. Les Prairies d'or. Tome I. Paris, 1861.

Masalik al-absar wa mamalik al-amsar li-bn Fadl Allah ... al-'Umari. Dj. 27. Bayrut, 2011.

Mu'djam al-buldan al-shaikh ... *Yakut* ... *al-Rumi*. Dj. 4. Bayrut, 1988.

Nihayat al-arab fi funun al-adab ta'lif *Shihab ad-Din* ... *an-Nuwayri*. Dj. 27. Bayrut, 2003.

Ohsson C. (d'). **Historie des Mongols depuis Tchinquiz Khan Jusqu'a Timour Beu ou Tamerlan**: 4 Vols. Amsterdam, 1834–1835.

Pelliot P. L'origine du nom de "Chine" // **T'oung Pao**. 1912. Vol. XIII.

Sirat al-sultan Djalal al-Din Mankubirti ta'lif *Muhammad b. Ahmad al-Nasawi*. Cairo, 1963.

Siyar 'alam al-nubala' ta'lif *al-Dhahabi* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.alwaraq.net/Core/waraq/coverpage?bookid=371>

Subh al-a'sha ta'lif al-shaikh ... *Ahmad al-Kalkashandi*. Dj. 5. Cairo, 1922.

Ta'rikh al-islam wa wafayat al-mahashir wa al-'alam ... *Shams ad-Din* ... *al-Dhahabi*. Dj. 45. Bayrut, 1998.

Ta'rikh al-khulafa' ta'lif *Djalal al-Din* ... *al-Suyuti*. [б. в.]. 2003.

The Tabakat-i Nasiri of *Aboo 'Omer Minhaj Al-Din* ... *Al-Jawzjani*. Vol. 1. Calcutta, 1863.